

DR ANNA MARCINKIEWICZ-KACZMARCZYK

<https://orcid.org/0000-0002-9636-3185>

Instytut Pamięci Narodowej

Magdalena Grabowska, *Zerwana genealogia. Działalność społeczna i polityczna kobiet po 1945 roku a współczesny polski ruch kobiecy*, (Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018), ss. 322, ISBN 978-83-7383-931-1

W ostatnich latach można zaobserwować wzrost zainteresowania historią kobiet w państwach bloku wschodniego po zakończeniu II wojny światowej. Początki aktywności Polek w partiach politycznych miały miejsce jeszcze przed I wojną światową, ale intensywniejszy ruch kobiecy zaczął się rozwijać w dwudziestoleciu międzywojennym. Na rozwój emancypacji wpłynęły również wojny, a szczególnie II wojna światowa, kiedy Polki masowo włączyły się do walki o niepodległość, walcząc zarówno w Armii Krajowej, jak i w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie¹. Po zakończeniu wojny kobiety podjęły działalność polityczną i społeczną w Polsce Ludowej w ramach PPR, a potem PZPR oraz organizacji kobiecych.

Sytuacja kobiet w Polsce Ludowej została opisana w języku polskim i angielskim. Można tutaj wymienić m.in. opracowania Małgorzaty Fidelis *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*², Natalii

¹ Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Kobiety w obronie Warszawy. Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet ZWZ-AK (1939–1945)*, (Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2016).

² Małgorzata Fidelis, *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, (Warszawa : Wydawnictwo W.A.B – Grupa Wydawnicza Foksal, 2010).

Jarskiej *Kobiety z marmuru. Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*³, Barbary Nowak *Serving women and the State: The League of Women in Communist Poland*⁴, Wandy Goldman *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936*⁵, Barbary Clements *Bolshevik Feminist: The Life of Aleksandra Kollontai*⁶ czy *Bolshevik Women*⁷, a także wiele artykułów, m.in. wspomnianej już Natalii Jarskiej *A Patriarchal Marriage? The Women's Movement and the Communist Party In Poland (1945–1989)*⁸, Chris Corrin *Gender and Identity in Central and Eastern Europe*⁹, Barbary Einhorn i Charlotte Server *Gender and Civil Society in Central and Eastern Europe*¹⁰, Jeffrey Goldfarb *Why is There No Feminism after Communism?*¹¹, Agnieszki Chłosty-Sikorskiej *Nowy model kobiety w PRL (1944/45–1956)*¹² oraz Małgorzaty Dajnowicz: „Zwierciadło”: *platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)*¹³, *Liga Kobiet w terenie: kierunki działalności organizacji na przykładzie struktur białostockich w latach 1966–1981*¹⁴, *Obchody Międzynarodowego Roku Kobiet 1975 na Białostocczyźnie: (na tle głównych*

³ Natalia Jarska, *Kobiety z marmuru. Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*, (Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2015).

⁴ Barbara Nowak, *Serving women and the State: The League of Women in Communist Poland*, (PhD thesis : The Ohio State University, 2004).

⁵ Wanda Goldman, *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936*, (Cambridge : Cambridge University Press, 1993).

⁶ Barbara Clements, *Bolshevik Feminist: The Life of Aleksandra Kollontai*, (Bloomington : University of Indiana Press, 1979).

⁷ Eadem, *Bolshevik Women*, (Cambridge : Cambridge University Press, 1997).

⁸ Natalia Jarska, „A Patriarchal Marriage? The Women's Movement and the Communist Party In Poland (1945–1989)”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 2, 2018, 7-37.

⁹ Chris Corrin, *Gender and Identity in Central and Eastern Europe*, (London : Frank Cass, 1999).

¹⁰ Barbara Einhorn, Charlotte Sever, „Gender and Civil Society in Central and Eastern Europe”, *International Feminist Journal of Politics*, nr 5, 2003, 163-190.

¹¹ Jeffrey Goldfarb, „Why is There No Feminism after Communism?”, *Social Research*, nr 64, 1997, 236-257.

¹² Agnieszka Chłosta-Sikorska, „Nowy model kobiety w PRL (1944/45–1956) – uwarunkowania polityczne, społeczne i kulturowe”, w: Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, Adam Wątor (red.), *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, t. 1, (Radzymin–Warszawa : Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 35-51.

¹³ Małgorzata Dajnowicz, „Zwierciadło”: *platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)*”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 20, 2017, 67-90.

¹⁴ Eadem, „Liga Kobiet w terenie: kierunki działalności organizacji na przykładzie struktur białostockich w latach 1966–1981”, *Niepodległość i Pamięć*, nr 2, 2018, 161-182.

kierunków działalności Ligi Kobiet w kraju i regionie)¹⁵, „Walka o pokój” w wypowiedziach propagandowych publikowanych na łamach „Naszej Pracy” – biuletynie Ligi Kobiet (1947–1953)¹⁶, Działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w świetle „Naszej Pracy” (1947–1949)¹⁷, *Kobiety, polityka, wybory w świetle „Zwierciadła: Pisma Ligi Kobiet Polskich” (1982–1990)*¹⁸.

W ramach powyższej tematyki rozwinęła się dyskusja dotycząca sprawczości kobiet działających w okresie socjalizmu, w której czynny udział wzięła Magdalena Grabowska, autorka publikacji *Zerwana genealogia. Działalność społeczna i polityczna kobiet po 1945 roku a współczesny polski ruch kobiecy*. Zgodnie z jej opinią w socjalizmie istniał pewien zakres autonomii i rozwinęły się różne formy aktywności kobiet, także w ramach systemu, które nie zostały dotychczas docenione, gdyż zaangażowanie na rzecz równości płci jest przypisywane głównie zachodnim feministkom. Wysuwając tę tezę, nie podważa jednak przekonania, że po 1945 r. w Polsce obowiązywał radziecki model równouprawnienia, ale zaznacza, że „projekt socjalistycznej równości płci zmieniał się w zależności od miejsca i czasu jego implementacji, w zależności od kontekstu politycznego i społecznego, stopnia zaangażowania kobiet w ramach istniejących struktur władzy”¹⁹. Okres powojennej aktywizacji kobiet, jak podkreśla, nie powinien być uznawany za lukę w historii polskiego i międzynarodowego ruchu kobiecego, gdyż polityka rządowa na rzecz równości płci w tamtym okresie nie opierała się jedy-

¹⁵ Eadem, „Obchody Międzynarodowego Roku Kobiet 1975 na Białostocczyźnie: (na tle głównych kierunków działalności Ligi Kobiet w kraju i regionie)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiecych*, nr 1, 2017, 9-27.

¹⁶ Eadem, „«Walka o pokój» w wypowiedziach propagandowych publikowanych na łamach «Naszej Pracy» – biuletynie Ligi Kobiet (1947–1953)”, w: Łukasz Jędrzejski, Ewa Maj, Wojciech Sokół, Anna Szwed-Walczak (red.), *Bezpieczeństwo Europy: bezpieczeństwo Polski. Metamorfozy bezpieczeństwa: teraźniejszość i przyszłość*, t. 5, (Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2017), 409-421.

¹⁷ Eadem, „Działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w świetle «Naszej Pracy» (1947–1949)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, (Białystok : Wydawnictwo Humanica, 2016), 295-308.

¹⁸ Eadem, „Kobiety, polityka, wybory w świetle «Zwierciadła: Pisma Ligi Kobiet Polskich» (1982–1990)”, w: Grzegorz Radomski, Michał Strzelecki, Katarzyna Sopolińska (red.), *Rzeczpospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku*, (Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 107-125.

¹⁹ Magdalena Grabowska, *Zerwana genealogia. Działalność społeczna i polityczna kobiet po 1945 roku a współczesny polski ruch kobiecy*, (Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018).

nie na wytycznych radzieckich. Polskie działaczki wyjeżdżały za granicę, uczestniczyły w Kongresach Kobiet Światowej Demokratycznej Federacji Kobiet (WIDF), walcząc na rzecz równości.

Podważając koncepcję, że okres PRL nie miał znaczenia dla rozwoju ruchu kobiecego po 1989 r., Magdalena Grabowska domaga się ponownego rozważenia tezy o bierności społecznej i politycznej kobiet w latach 1945–1989. W swojej pracy przeprowadziła wnikliwą analizę związków i relacji między różnymi koncepcjami równości płci i działaniami podejmowanymi na rzecz równości w okresie socjalizmu i podczas transformacji. Dziedzictwo PRL, jak akcentuje, ma znaczący wpływ na kształtowanie się obecnych relacji między kobietami i mężczyznami, ale należy pamiętać, że sposoby i formy wdrażania „socjalistycznej” równości płci były odmienne w różnych państwach i często uzależnione od potrzeb politycznych i społecznych. Inaczej postrzegano więc równouprawnienie kobiet i mężczyzn w Gruzji, która była jedną z najważniejszych republik radzieckich, a inaczej w satelickiej Polsce. Warto również zaznaczyć, że poszczególne etapy wprowadzania emancypacji w Związku Radzieckim były bardzo zróżnicowane. Najradykałniejsze zmiany nastąpiły bezpośrednio po rewolucji październikowej w 1917 r., kiedy Aleksandra Kołłontaj została komisarzem ludowym opieki społecznej, a dwa lata później powołała Ministerstwo Kobiet (*Żenotidiel*), którego celem miało być prowadzenie działalności propagandowej i wychowawczej wśród kobiet rosyjskich oraz poprawa ich warunków bytowych. W okresie stalinowskim zrezygnowano już jednak z popierania emancypacji, likwidując Ministerstwo Kobiet i odsuwając Aleksandrę Kołłontaj od wpływu na politykę²⁰.

W swojej pracy autorka zrezygnowała z tradycyjnej narracji „na rzecz opowieści bazującej na wielości początków, rozproszonych, nakładających się na siebie, a często sprzecznych ciągów zdarzeń”²¹. Tematem publikacji, jak akcentuje, jest historia ruchu kobiecego, a nie historia kobiet czy emancypacji, chociaż obydwa tematy przewijają się na jej kartach. Najbliższe autorce jest podejście „rewizjonistyczne”, które odchodzi od przekonania, że polski ruch kobiecy był związany z feminizmem zachodnim. W ten sposób otwiera na nowo dyskusję o początkach tego ruchu w Polsce, podejmując różne wątki związane z działalnością kobiet na rzecz emancypacji w okresie powojennym. Magdalena Grabowska

²⁰ Barbara Clements, *Bolshevik women*, 148-149.

²¹ Magdalena Grabowska, *Zerwana genealogia*, 15.

ukazuje dzieje ruchów kobiecych bardziej z perspektywy socjologicznej niż historycznej, poszukuje jednak odpowiedzi na pytania podobne do tych, jakie zadają historycy. Tego rodzaju ujęcie ukazuje temat w zupełnie nowej, interesującej perspektywie.

Ramy chronologiczne pracy dotyczą lat 1945–1989, ale autorka, opierając się na podejściu genealogicznym, rozpoczęła opisywanie procesu od czasów najnowszych, a następnie przeszła do powojnia. Publikacja składa się z siedmiu rozdziałów, z których trzy pierwsze dotyczą okresu przed transformacją ustrojową w 1989 r. i po niej, w pozostałych zaś została przedstawiona historia działalności kobiet bezpośrednio po wojnie, w okresie stalinowskim i po 1956 r. Autorka przeprowadziła również analizę materiałów archiwalnych jako źródeł wiedzy pozwalających poznać feminizm zarówno w przeszłości, jak i w czasach obecnych.

W rozdziale pierwszym zatytułowanym *W pogoni za Zachodem. Feminizm okresu transformacji i zrutyinizowane narracje o ruchu kobiecym* została scharakteryzowana mentalność polskiego środowiska kobiecego po transformacji ustrojowej w 1989 r. Polskie działaczki opowiedziały się wówczas po stronie zachodzących zmian, gdyż warunkiem ich uczestnictwa w debacie politycznej było odcięcie się od dziedzictwa Polski Ludowej, a więc, jak stwierdza autorka, także od działań kobiet na rzecz równości praw podejmowanych w tym czasie. Krytykując państwo socjalistyczne, wychodzono z założenia, że panująca w nim apatia polityczna i zdegradowanie ideałów równościowych uniemożliwiały tamtejszym aktywistkom podejmowanie jakichkolwiek wartościowych inicjatyw. Kształtujący się po transformacji feminizm identyfikował się jedynie z utożsamianym z postępem i modernizacją Zachodem, a nie z „zacofanym” Wschodem. W tych okolicznościach polskie działaczki przyjęły system wartości charakterystyczny dla Europy Zachodniej, odcinając się od narzuconej z zewnątrz socjalistycznej koncepcji płci, która była uznawana za „gorszą”, a nawet „zacofaną”. Magdalena Grabowska, która nie zgadza się z tymi opiniami, zaprezentowała w rozdziale literaturę przedmiotu, potwierdzając opisany wyżej punkt widzenia badaczy feminizmu.

Wyłączenie okresu socjalizmu z historii ruchów kobiecych, jak podkreśla, spowodowało konieczność wypełnienia powstałej próżni. Badacze zajmujący się tą tematyką przyjęli dwie odmienne koncepcje. Pierwsza z nich polega na ukazywaniu historii emancypacji w poszczególnych państwach z perspektywy Zachodu, bez uwzględnienia specyfiki lokalnej. Drugą, którą reprezentuje również Magdalena Grabowska, ma

na celu udowodnienie i utrwalenie przekonania, że feminizm rozwijał się również w Europie Wschodniej i stał się podstawą dla rozwoju ruchu kobiecego po transformacji.

Pierwsza ze wspomnianych wyżej koncepcji została scharakteryzowana w drugim rozdziale pracy zatytułowanym „*Rewizjonizm*” i *nowe spojrzenie na sprawczość kobiet w socjalizmie*. Autorka przedstawiła trzy koncepcje dominujące wśród badaczy feminizmu, przypisujące kobietom w socjalizmie określone role – „obiektów narzuconej odgórnie polityki państwa, biernych obserwatorek teatru politycznego lub/i obywaterek spragnionych «normalności» rozumianej jako zrównanie się z Zachodem”²². Odnosząc się krytycznie do zaprezentowanych wyżej opinii, cytowała badaczkę feminizmu Sławomirę Walczewską, która wskazywała problemy związane ze stosowaniem zachodnich metod klasyfikacji ruchów kobiecych do społeczeństwa postsocjalistycznego, których przyczyną były zasadnicze różnice wynikające z odmiennych tradycji, mentalności i kultury. Zgodnie z tym przekonaniem na Zachodzie kobiety walczyły o równouprawnienie z mężczyznami, a w Polsce domagały się jedynie równych praw politycznych.

W rozdziale drugim Magdalena Grabowska ukazuje program emancypacji kobiet w programach komunistów – Włodzimierza Lenina czy Lwa Trockiego – oraz uwypukla działalność wspomnianej już wcześniej Aleksandry Kołłontaj i jej osiągnięcia w okresie postrewolucyjnym, ale przyznaje również, że od 1928 r. po przejściu władzy przez Stalina w Związku Radzieckim nastąpił powrót do tradycyjnej koncepcji kobiecości. Na tym tle została omówiona działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet (SOLK), która potem została przekształcona w Ligę Kobiet (LK), a następnie w Ligę Kobiet Polskich (LKP)²³. Zgodnie z opiniami wielu historyków, m.in. Dariusza Jarosza²⁴ czy Małgorzaty Dajnowicz²⁵, w dru-

²² Ibidem, 56.

²³ AIPN 1585/19737, Uzasadnienie zmiany nazwy LK na LKP, k. 101; Anna Nowakowska-Wierchoś, „Społeczno-Obywatelska Liga Kobiet (1945–1949) i Związek Kobiet Polskich im. Marii Konopnickiej we Francji (1944–1950)”, *Rocznik Naukowy. Komunizm: system – ludzie – dokumentacja*, nr 2, 2013, 251–272.

²⁴ Małgorzata Dajnowicz, *Działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet*, 295–308.

²⁵ Dariusz Jarosz, „Idee, programy i realia: funkcje Ligi Kobiet w porządku instytucjonalnym Polski Ludowej (1945–1957)”, w: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarz (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2009), 308–334.

giej połowie lat 40. organizacja zachowała częściową niezależność oraz podejmowała aktywność w zakresie pracy charytatywnej, społecznej, a także na rzecz walki z analfabetyzmem i edukacji zawodowej kobiet. Sytuacja zmieniła się w latach 1948–1952, kiedy nastąpiła intensyfikacja represji w Polsce Ludowej. W tym okresie, jak zaobserwowała autorka, zaczęto odsuwać kobiety od stanowisk politycznych i likwidować komórki LK w zakładach pracy. W 1957 r. powstał Komitet Gospodarstwa Domowego, a w kolejnych latach organizacja położyła nacisk na działalność zmierzającą do zmodernizowania i usprawnienia pracy kobiet w gospodarstwie domowym, rozwijała również poradnictwo prawne oraz w zakresie medycyny, higieny, opieki nad dziećmi itp. W podsumowaniu rozdziału autorka, opierając się na zaprezentowanej argumentacji, stwierdziła, że rezygnacja z koncepcji określania ról kobiet w socjalizmie jako biernych odbiorczyń odgórnej polityki władz może zmienić ocenę ich działalności w tym okresie i jej znaczenia dla historii feminizmu.

Próba uzasadnienia przedstawionego wyżej wniosku jest rozdział trzeci zatytułowany *Sprawczość, doświadczenie i umiejscowienie: niektóre kategorie metodologii feministycznej w wywiadach z działaczkami kobiecymi przed 1989 r.* Magdalena Grabowska przedstawia w nim główne założenia metodologii feministycznej oraz odnosi się do dyskusji na temat studiów *gender*, szeroko omawiając literaturę zachodnią związaną z tym tematem. W trzecim podrozdziale zostały przedstawione najważniejsze pozycje badaczy reprezentujących, podobnie jak autorka, rewizjonizm i ich opinie na temat sprawczości kobiet w okresie Polski Ludowej. Zgodnie z poglądami antropologów, m.in. Lili Abu-Lughod czy Agnieszki Kościańskiej, zajmujących się badaniami nad religią i płcią, „aktywna sprawczość kobiet może rozwijać się nie tylko w ramach tradycyjnie rozumianego sprzeciwu wobec struktur patriarchalnych”²⁶, lecz także w warunkach tradycyjnych. W ostatnich podrozdziałach zostały scharakteryzowane wykorzystane w pracy źródła mówione, autorka podjęła również próbę oceny ich wiarygodności oraz użyteczności w badaniu historii feminizmu.

W rozdziale czwartym – „*To był mój racjonalny wybór*”: *sprawczość kobiet po 1956 r.* – zostały zaprezentowane badania prowadzone w latach 2010–2014 w Polsce i Gruzji. Ich podstawę stanowiły wywiady z sześćdziesięcioma kobietami – członkiniami partii i organizacji kobie-

²⁶ Magdalena Grabowska, *Zerwana genealogia*, 107.

cych w okresie socjalizmu. Uzupełnieniem uzyskanego materiału były dokumenty osobiste oraz pamiętki przechowywane przez rozmówczynie, m.in. zdjęcia, ulotki, dyplomy i odznaczenia. W trakcie podejmowanych rozmów omawiano okoliczności, w jakich Polki i Gruzinki podejmowały kariery i realizowały się w życiu zawodowym, politycznym czy społecznym. Wśród polskich rozmówczyń przeważają członkinie LK, z których wiele działało w ramach Komitetu Gospodarstwa Domowego, prowadząc różnego rodzaju kursy dla kobiet i udzielając porad prawnych oraz pomagając indywidualnym osobom w konkretnych sytuacjach życiowych.

Rozdziały piąty i szósty dotyczą źródeł archiwalnych. W piątym, zatytułowanym *Archiwa jako źródła wiedzy o przeszłości i teraźniejszości feminizmu: nowa kategoria*, Magdalena Grabowska scharakteryzowała materiały, na których opierają się badania związane z powojennymi dziejami kobiet. Badacze kultury, jak stwierdza, wykorzystują przede wszystkim źródła pisane autorstwa działaczek tego okresu czy ich wspomnienia, które ukazują ich indywidualną ocenę realiów w powojennej Polsce. Historycy i antropolodzy opierają się głównie na archiwaliach, ale w swoich badaniach sięgają również do literatury, prasy oraz wiedzy specjalistycznej. Ich celem jest przedstawianie tylko tych działań kobiet na rzecz równości w latach 1945–1989, które zostały udokumentowane przez fakty historyczne. Autorka pracy wychodzi jednak z założenia, że warto wykorzystać wszystkie wymienione rodzaje materiałów, gdyż zarówno rekonstrukcja poglądów kobiet tego okresu, jak i odtworzenie zaistniałych wówczas faktów są niezbędne, aby przeprowadzić wnikliwą analizę, która pozwoli na sformułowanie nowych wniosków i interpretacji.

Historia ruchu kobiecego po 1945 r. na podstawie różnego rodzaju archiwaliów PPR i PZPR oraz LK zgromadzonych w Archiwum Akt Nowych została odtworzona w rozdziale szóstym – *Ku masowemu ruchowi kobiecemu: „Aktyw kobiecy” po 1945 r. w archiwach PPR i PZPR*. We wstępie do rozdziału autorka przeprowadziła krytykę archiwaliów PPR i PZPR, akcentując ich zalety i wady. Do pierwszych zaliczyła fakt, że w dokumentacji można znaleźć informacje o sporach politycznych wewnątrz partii i wśród działaczek kobiecych, a nawet, sporadycznie, opinie krytyczne wobec oficjalnej polityki władz. Na podstawie powyższych materiałów nie można jednak odtworzyć relacji między działaczkami partyjnymi a LK czy odpowiedzieć na pytanie, jakie były ich motywacje do działań na rzecz równości. W kolejnych podrozdziałach została opisana działalność Wydziałów Kobięcych przy PPR/PZPR oraz LK z uwzględnie-

niem indywidualnych inicjatyw podejmowanych przez najaktywniejsze działaczki. Autorka zaprezentowała wypowiedzi niektórych z nich wygłaszane podczas zebrań partyjnych czy zamieszczane na łamach prasy.

W ostatnim siódmym rozdziale, zatytułowanym *Poza paradygmatem „rozwoju” polski ruch kobiecy, druga fala feminizmu i transformacja transnarodowego ruchu kobiecego*, został opisany udział polskich działaczek w międzynarodowym ruchu kobiecym od 1945 r. do lat 90. XX stulecia. W latach 40. przedstawicielki LK uczestniczyły w II Kongresie Kobiet Światowej Demokratycznej Federacji Kobiet i podejmowały działania na rzecz utrwalania pokoju. W trakcie obrad wygłaszały przemówienia na temat emancypacji kobiet w państwach socjalistycznych, podkreślając pozytywne aspekty transformacji od kapitalizmu do socjalizmu. W latach 60. i 70. w ramach międzynarodowego ruchu kobiet podejmowały walkę o równość na rynku pracy ze szczególnym uwzględnieniem opieki dla matek pracujących zawodowo. W tym rozdziale Magdalena Grabowska zaprezentowała również dokumenty WIFD, które ukazują tendencje występujące w światowym ruchu kobiecym w okresie 1945–1989. W zakończeniu została jeszcze raz zaakcentowana wartość podjętych przez autorkę badań rewizjonistycznych i podkreślono ich znaczenie w rekonstrukcji historii feminizmu.

Istotną wagę dla opracowywanego tematu ma wnikliwa analiza literatury obcojęzycznej, którą autorka podejmuje we wszystkich rozdziałach, kładąc duży nacisk na ukazanie zasadniczych różnic między Wschodem a Zachodem. Dla współczesnych badaczy ważna jest konkluzja, że nie można stosować kryteriów obowiązujących w państwach zachodnich w badaniach nad historią kobiet z Europy Wschodniej, gdyż funkcjonowały one w całkowicie odmiennej kulturze i tradycji. Inne były też realia polityczne oraz możliwości podejmowania aktywności w socjalizmie, a inne w demokracjach zachodnich.

Docenić również należy przedstawioną przez Magdalенę Grabowską krytykę źródeł mówionych zamieszczoną w rozdziale trzecim. Wywiady z byłymi działaczkami partyjnymi oraz organizacji kobiecych, jak przyznaje, należy interpretować ostrożnie, gdyż nie zawsze odzwierciedlają one w pełni wiarygodny obraz rzeczywistości tamtego okresu. Niektóre wypowiedzi, szczególnie te, które dotyczyły członkostwa w PZPR czy relacji z Kościołem katolickim, mogły być weryfikowane przez rozmówczynię. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że przedstawione w pracy wywiady, chociaż stanowią interesujące źródło historyczne, zostały prze-

prowadzone zaledwie z sześćdziesięcioma kobietami, z których większość wykazywała się aktywnością w okresie socjalizmu w ramach partii czy organizacji kobiecych. Osoby te, z racji podejmowanych działań, mogły ulegać indoktrynacji politycznej, która oddziaływała na ich sposób myślenia. Z tego względu prezentowane przez nie opinie mogą nie ukazywać pełnego obrazu postaw kobiet przyjmowanych w socjalistycznej rzeczywistości. Należy tylko wyrazić ubolewanie, że autorka nie przeprowadziła większej liczby wywiadów, z których część dotyczyłaby przeciętnych obywaterek Polski Ludowej. Mogłyby ukazać nam nieco inne spojrzenie na możliwości kobiet w tym czasie. Nie podjęła również próby odpowiedzi na pytanie, jaki był rzeczywisty procent aktywnych członkiń partyjnych i organizacji kobiecych w omawianym okresie.

Interesujące i mało znane materiały archiwalne zostały zaprezentowane w ostatnim rozdziale, w którym autorka przeanalizowała dokumentację Światowej Demokratycznej Federacji Kobiet, ukazując zmiany w podejmowanych przez tę organizację działaniach na rzecz praw kobiet. Na początku, jak podkreśla, aktywność działaczek, także członkiń LK, skupiała się na walce o pokój, potem jednak, od lat 70. XX w. zaczęły one kłaść nacisk na rozwój emancypacji kobiet w różnych dziedzinach życia.

Celem Magdaleny Grabowskiej było przedstawienie sprawczości kobiet w socjalizmie i przekonanie czytelnika, że nie były one bezwolnymi wykonawcami polityki władz. Omówiony w publikacji obszar ich aktywności dotyczy jednak głównie działań w ramach pracy społecznej czy edukacyjnej, gdzie sprawczość działaczek w wielu przypadkach zależała od indywidualnej zaradności, a nie realnych możliwości związanych ze sprawowaniem władzy. Zgodnie z opinią historyka Mirosława Szumiły w Polsce Ludowej ogólna liczba kobiet podejmujących kariery w strukturach władzy była niewielka. W pierwszych latach po wojnie największe zainteresowanie karierą w strukturach partyjnych wykazywały głównie działaczki KPP, które zajmowały się działalnością polityczną jeszcze w międzywojniu. Wśród członków Biura Politycznego i Sekretariatu KC PPR/PZPR można wymienić tylko jedną kobietę – Helenę Kozłowską, która pełniła funkcję kierownika Wydziału Propagandy KC w latach 1945–1946, i tylko sześć kobiet zajmowało stanowiska I sekretarzy komitetów wojewódzkich PPR²⁷. Szkoda, że autorka nie podjęła próby odpowiedzi na pytanie, dlaczego

²⁷ Mirosław Szumilo, „Kobiety w kadrze kierowniczej centralnego aparatu partyjnego PPR i PZPR”, *Teka Komisji Historycznej*, t. XIII, 2016, 197–198.

kobiety nie podejmowały karier politycznych, które przecież znacznie ułatwiłyby im działania na rzecz równości w okresie socjalizmu.

Jak już wspomniano, w książce została szeroko omówiona aktywność LK w ramach pracy społecznej i edukacyjnej, która przyczyniła się do rozwoju emancypacji kobiet w latach 1945–1989. Nie negując zasług organizacji w tym zakresie, należy jednak zaznaczyć, że zajmowała się ona również prowadzeniem propagandy politycznej. Szczególnie Koła Rodzin Milicyjnych i Organizacja Rodzin Wojskowych podporządkowane Zarządowi Głównemu LK, o których autorka wspomina w kilku miejscach, czynnie uczestniczyły w indoktrynacji politycznej środowiska związanego z organami bezpieczeństwa państwa. Kobiety z tego środowiska, m.in. ze względu na jego patriarchalny charakter, nie miały możliwości szerszych działań na rzecz równouprawnienia, skupiając się głównie na organizacji różnego rodzaju imprez okolicznościowych, kursów politycznych czy innych akcji propagandowych²⁸. W wielu miejscach autorka prezentuje fragmenty oficjalnych wypowiedzi działaczek LK zawierających popularne wówczas slogany propagandowe, które należałoby skomentować, gdyż nie zawsze ukazywały rzeczywistą sytuację w Polsce Ludowej. Akcja propagandowa była wprawdzie prowadzona niezależnie od inicjatyw na rzecz równouprawnienia, ale uwzględnienie jej ukazałoby pełniejszy obraz działalności LK i być może pozwoliłoby odpowiedzieć na pytanie, czy wzajemne relacje między organizacją a PPR/PZPR wpływały na sprawczość działaczek.

Wspomniane wyżej wątpliwości nie obniżają jednak wartości pracy. Należy podkreślić, że publikacja Magdaleny Grabowskiej stanowi istotny wkład w badania nad feminizmem, ukazując go z zupełnie nowej i ciekawej perspektywy. Jest to interesująca lektura nie tylko dla socjologów, lecz także dla historyków, antropologów czy innych badaczy zajmujących się tematyką dziejów ruchów kobiecych w Europie Wschodniej w latach 1945–1989.

Bibliografia:

Chłosta-Sikorska, Agnieszka. „Nowy model kobiety w PRL (1944/45–1956) – uwarunkowania polityczne, społeczne i kulturowe”, w: Urszula Ko-

²⁸ Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, „Koła Rodzin Milicyjnych – powstanie, organizacja i praca propagandowa”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1, 2017, 33-50.

- złowska, Tomasz Sikorski, Adam Wątor (red.). *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, t. 1, (Radzymin–Warszawa : Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 35-51. ISBN 978-83-60748-86-2.
- Corrin, Chris. *Gender and Identity in Central and Eastern Europe*, (London : Frank Cass, 1999). ISBN 978-0714680873.
- Clements, Barbara. *Bolshevik Feminist: The Life of Aleksandra Kollontai*, (Bloomington : University of Indiana Press, 1979). ISBN 978-0253312099.
- Clements, Barbara. *Bolshevik Women*, (Cambridge : Cambridge University Press, 1997). ISBN 9780521599207.
- Dajnowicz, Małgorzata. „Działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w świetle «Naszej Pracy» (1947–1949)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, (Białystok : Wydawnictwo Humanica, 2016), 295-308. ISBN 978-83-946177-3-8.
- Dajnowicz, Małgorzata. „Kobiety, polityka, wybory w świetle «Zwierciadła: Pisma Ligi Kobiet Polskich» (1982–1990)”, w: Grzegorz Radomski, Michał Strzelecki, Katarzyna Sopolnińska (red.), *Rzeczpospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku*, (Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 107-125. ISBN 978-83-231-3982-9.
- Dajnowicz, Małgorzata. „Liga Kobiet w terenie: kierunki działalności organizacji na przykładzie struktur białostockich w latach 1966–1981”, *Niepodległość i Pamięć*, nr 2, 2018, 161-182. ISSN 1427-1443.
- Dajnowicz, Małgorzata. „Obchody Międzynarodowego Roku Kobiet 1975 na Białostocczyźnie: (na tle głównych kierunków działalności Ligi Kobiet w kraju i regionie)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1, 2017, 9-27. ISSN 2451-3539.
- Dajnowicz, Małgorzata. „«Zwierciadło»: platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 20, 2017, 67-90. ISSN 1509-1074.
- Einhorn, Barbara, Charlotte, Sever. „Gender and Civil Society in Central and Eastern Europe”, *International Feminist Journal of Politics*, nr 5, 2003, 163-190. ISSN 14616742.
- Fidelis, Małgorzata. *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, (Warszawa : Wydawnictwo W.A.B – Grupa Wydawnicza Foksal, 2010). ISBN 978-83-280-1532-6.

- Goldman, Wanda. *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936*, (Cambridge : Cambridge University Press, 1993). ISBN 978-0521458160.
- Jarosz, Dariusz. „Idee, programy i realia: funkcje Ligi Kobiet w porządku instytucjonalnym Polski Ludowej (1945–1957)”, w: Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, t. 2, (Warszawa : Neriton, 2009), 308-325. ISBN 978-83-7543-101-8.
- Jarska, Natalia. „A Patriarchal Marriage? The Women’s Movement and the Communist Party In Poland (1945–1989)”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 2, 2018, 7-37. ISSN 0023-5903.
- Jarska, Natalia. *Kobiety z marmuru. Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*, (Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2015). ISBN 978-83-7629-764-4.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna. *Kobiety w obronie Warszawy. Ochotniczka Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet ZWZ-AK (1939–1945)*, (Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2016). ISBN 978-83-7629-980-8.
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Anna. „Koła Rodzin Milicyjnych – powstanie, organizacja i praca propagandowa”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(2), 2017, 33-50. ISSN 2451-3539.
- Nowak, Barbara. *Serving women and the State: The League of Women in Communist Poland*, (PhD thesis : The Ohio State University, 2004).
- Nowakowska-Wierzchoś, Anna. „Społeczno-Obywatelska Liga Kobiet (1945–1949) i Związek Kobiet Polskich im. Marii Konopnickiej we Francji (1944–1950)”, *Rocznik Naukowy. Komunizm: system – ludzie – dokumentacja*, nr 2, 2013, 251-272. ISSN 2299-890X.
- Szumilo, Mirosław. „Kobiety w kadrze kierowniczej centralnego aparatu partyjnego PPR i PZPR”, *Teka Komisji Historycznej*, t. XIII, 2016, 197-199. ISSN 1733-5388.